

גיא מירון

בסתיו ימי האמנציפציה

זיכרון היסטורי ודימויי עבר תחת איום הפשיזם:
גרמניה, צרפת, הונגריה

מרכז זלמן שזר

גיא מירון

בסתיו ימי האמנציפציה

זיכרון היסטורי ודימויי עבר תחת איום הפשיזם:

גרמניה, צרפת, הונגריה

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' יוסף הקר (יו"ר), פרופ' דוד אסף, פרופ' אלימלך הורוביץ, פרופ' יפעת וייס,
מר צבי יקותיאל, פרופ' גדעון פוקס, פרופ' אמנון רז-קרקוצקין
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: אברהם בן-אמתי
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות
הקרן הלאומית למדע
מכון ליאו בק, ירושלים

מסת"ב 7-286-227-965-978

מספר קטלוגי 610-185

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמנן שזר לתולדות ישראל, תשע"א
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז ולמנן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

7

עם הספר

11

מבוא

נתיבי האמנציפציה בפרספקטיבה השוואתית: שלושה מקרי מבחן 12;
זיכרון קהילתי, עבר שימושי ו"מיתוסים יוצרי מולדת" 16; יהדות
האמנציפציה מול האנטישמיות ומשבר הליברליזם האירופי 22; בין
מלחמות העולם 25; מקורות המחקר 28; בין לאומיות לטרנס-לאומיות:
אתגר ההיסטוריה היהודית ההשוואתית 30

חלק ראשון: גרמניה – 1929–1938

35

פרק ראשון: בחיפוש אחר פשר לשבר

תמונת העבר הגרמנית במעבר מרפובליקת ויימר לעידן הנאצי 38; מול
שקיעת הליברליזם: השיח ההיסטורי היהודי בשלהי רפובליקת ויימר 41;
מול המשטר החדש: הפנייה אל ההיסטוריה היהודית 49; בחיפוש אחר
החוקיות ההיסטורית של הגורל היהודי 57; השיח האורתודוקסי: בין
תאולוגיה להיסטוריה 66; סיכום 72

75

פרק שני: יצירתו של עבר שימושי

היסטוריונים והיסטוריה בשירות הקהילה 76; אירועי יובל ומקומות של
זיכרון בתמונת העבר היהודי בגרמניה 83; פנתאון הגיבורים של יהודי
גרמניה 90; הגירה ותפוצה בראי ההיסטוריה 107; סיכום 116

חלק שני: צרפת – 1932–1940

121

פרק שלישי: מול המשבר מבית ומחוץ

צרפת בשנות השלושים: משבר חברתי ופוליטי וקונפליקט על תמונת
העבר 123; מול הנאציזם העולה: משמעותו ההיסטורית של המפנה
בגרמניה בראי העיתונות היהודית 127; אמנציפציה ואסימילציה –

בחירתן מחדש בתנאי משבר 135; צרפת, עברה וסמליה בראי הזיכרון
היהודי 141; פנתאון הגיבורים של יהודי צרפת 151; סיכום 159

- 162 פרק רביעי: מהאנשלוס עד יובל המהפכה
לנוכח המשבר: הערכות ופרספקטיבות היסטוריות בעיתונות היידיש 163;
זיכרון ולקחו במחלוקת: מלחמת העולם הראשונה בתודעת היהודים
בצרפת 167; חיפוש הנחמה בזיכרון ההיסטורי: ההיאחזות בהיסטוריה
היהודית בצרפת 170; פולמוס "השיבה אל הגטו" ובחינתה המחודשת של
האמנציפציה 176; יובל המאה וחמישים למהפכה ופרוץ מלחמת העולם
השנייה 191; סיכום 198

חלק שלישי: הונגריה – 1933–1944

- 205 פרק חמישי: מול שקיעת האמנציפציה
הונגריה ויהודיה בין מלחמות העולם 207; תמונת העבר ההונגרית
הלאומית: מלאומיות ליברלית לשמרנות נוצרית 210; מול המפנה
בגרמניה 213; לנוכח החוק היהודי הראשון 217; יובל אישטון הקדוש
והיהודים 225; מורשת האמנציפציה והאסימילציה לנוכח החוק היהודי
השני 231; סיכום 238

- 241 פרק שישי: בצל המלחמה והשוואה
לאומיות הונגרית ופטריוטיות יהודית בראי ההשקפה הנאולוגית 244;
ההשתלבות וגבולותיה: הנרטיב הליברלי הביקורתי 253; הנרטיב
האורתודוקסי 261; משבר האסימילציה והתחייה הלאומית: פרשנויות
ציוניות 267; סיכום 277

- 281 סיכום

- 295 ביבליוגרפיה
מקורות ראשוניים 295; ספרות מחקר 299

- 317 מפתחות
מפתח המקורות 317; מפתח העניינים 321

עם הספר

שמו של ספר זה נבחר בהשראת הספר הנודע "סתיו ימי־הביניים", פרי עטו של ההיסטוריון ההולנדי יוהן האוינחה, שראה אור בשנת 1919, חודשים אחדים לאחר תום מלחמת העולם הראשונה. עם מסירתו של הספר הנוכחי לעריכה יצא לאור ספרו של האוינחה בתרגום עברי חדש בהוצאת 'כרמל' בירושלים, ומן העיון בו למדתי שבעולם של שלהי ימי הביניים, עולם רווי ייאוש ותהפוכות, נודעו למילה "מלנכוליה" שתי משמעויות: מרה שחורה וכדוך אך גם חשיבה מעמיקה והפעלת כוח הדמיון. מן המבוא המרתק של דרור ק' לוי ליצירתו הקלסית של האוינחה למדתי שבעולמו התרבותי של ההיסטוריון ההולנדי הייתה המילה סתיו חלק משדה סמנטי המציין מחזוריות ופרקי זמן החוזרים ברצף, והיא שימשה עבורו מטפורה לקשת שלמה של משמעויות הנוגעות לרעיון הקדמה, הבשלות וההתנוונות של תרבויות. דברים אלו כוחם יפה גם לספר שלפנינו, הבוחן את הלכי הרוח שאפיינו את עולמה של האינטליגנציה היהודית האירופית בעידן של שקיעת האמנציפציה.

"בסתיו ימי האמנציפציה" עוסק בדפוסי הזיכרון של העבר ובפוליטיקה של עיצוב הזיכרון בשלוש קהילות יהודיות באירופה שהועמדו אל מול אתגר עלייתו של הפשיזם ושקיעתה של האמנציפציה: גרמניה, צרפת והונגריה. הזהות היהודית המודרנית בשלוש הקהילות הללו עוצבה במידה מכרעת, במהלך המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים, על בסיס ערכי האמנציפציה וההשתלבות של היהודים בתוך מדינות הלאום שבקרבתן חיו ובתרבויות הפוליטיות שלהן. בכל אחת ואחת מהן עוצבו דפוסי חדשים של הזהות יהודית עם מדינת הלאום, ועל פי רוב הייתה להם זיקה גם לערכי היסוד הליברליים שעמדו ביסוד התאורחותם של היהודים בארצות השונות. תהליך זה של הבניית זהויות קולקטיביות יהודיות חדשות בא לידי ביטוי במהותו בגיבוש של "עבר שימושי" – גרטיב היסטורי שלאמנציפציה ולקדמה היה בו מקום מרכזי.

עלייתו של המשטר הנאצי בגרמניה, הכרסום שחל במעמדם של היהודים בהונגריה והתגברות האיום הפשיסטי בצרפת, שהיה כרוך גם בגל של שנאת זרים – כל אלה איימו לערער את יסודותיה של ההזדהות היהודית עם מדינות הלאום האירופיות ואת אמונתם ברעיון הקדמה. אחת הדרכים המרכזיות של הציבור היהודי להתמודד עם אתגר זה הייתה פנייה מחודשת אל העבר והערכתו מחדש. פרקי הספר בוחנים את הדרכים השונות שבהן התמודדו פעילי ציבור, פובליציסטים ואינטלקטואלים יהודים בגרמניה,

בצרפת ובהונגריה, בני מחנות פוליטיים ודתיים שונים, עם שקיעתה ולעיתים אף שברה של המציאות ההיסטורית שביסוד האמנציפציה על ידי שימוש בנרטיבים היסטוריים וכינונו מחדש של "עבר שימושי". מן הספר עולה שסוגיות אלו הרבו להעסיק את דוברי היהודים – מעל דפי העיתונות, בכתבי העת וכן בספרות היסטורית פופולרית. הדיון בהתמודדותה של כל אחת מן הקהילות עם המשבר הזה נעשה תוך התייחסות נרחבת לגיוון הפנימי ולשסעים הפוליטיים הפנימיים שאפיינו אותה. שאלות אלו יידונו גם על רקע שאלת ייצוגי העבר בסביבת הרוב הלא יהודית בכל אחת מן המדינות הללו.

הספר עוסק בשלוש ארצות שבכל אחת מהן שימשה שפה אחרת. כדי להימנע מאי דיוק, הקפדתי להביא לכל אורך הספר, בעיקר בהערות השוליים, את המקורות וההפניות בשפת המקור ובנוסף כפי שהופיע במקור שעמד לנגד עיני. הדברים אמורים גם ביחס למקורות ביידיש, בפרקים השלישי והרביעי, שבהם שמרתי על הכתיב המקורי, ובכלל זה על הניקוד, גם במקרים שבהם הוא אינו נחשב כיום לכתיב התקני ביידיש.

ראשית העבודה על המחקר שהוליד את הספר הזה בשנת תשס"א (2000–2001), שבה קיבלתי את מילגת ורבורג לפוסט דוקטורט במכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים. בשנה זו התחלתי באיסוף שיטתי של המקורות בספריית ידושים ובספרייה הלאומית בירושלים על החלק של המחקר העוסק ביהודי גרמניה. במקביל אף התחלתי בלימודי הלשון ההונגרית בהדרכתה המסורה של ד"ר אנה סלאי. ד"ר סלאי מוסיפה ללוות אותי מאז ועד היום בנדיבות רבה לכל אורך מסע ההיכרות המרתק שערכתי עם התרבות היהודית ההונגרית, ושיתוף הפעולה בינינו הניב, בנוסף לספר זה, גם כמה פרויקטים מחקריים נוספים.

בחודשים ינואר–מאי 2002 שהיתי כעמית במרכז בילדנר לחקר החיים היהודיים באוניברסיטת רטגרס שבארצות הברית, תחת ניהולה של פרופ' יעל זרובבל. תקופה זו תרמה לי רבות להכרת השיח ההיסטורי ההונגרי ולליבון בעיות מתודולוגיות הנוגעות למחקר. הנסיעה לארצות הברית אף אפשרה לי לעבור בדרכי בבודפשט ולהיעזר הן בספרייה הלאומית ההונגרית על שם סצ'ני (Országos Széchényi Könyvtár) הן בספריית בית המדרש לרבנים – האוניברסיטה היהודית בבודפשט (Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem) להשגת מקורות שלא היו זמינים לי בירושלים ולשיחות מרתקות עם היסטוריונים הונגרים.

בסמסטר הראשון של שנת 2002–2003 זכיתי במלגת המחקר של המכון הבין-לאומי לחקר השואה בידושים, תחת ניהולם של פרופ' דוד בנקיר ו"ל וד"ר תקווה פתל-כנעני. המלגה אפשרה לי לקדם בעיקר את החלק ההונגרי של המחקר. בהשראת הדיון שהתפתח בין כותלי המכון, שעליו אני חב תודה לפרופ' בנקיר ולפרופ' דן מכמן, ההיסטוריון הראשי של ידושים, פניתי להרחיב את היריעה גם על יהודי צרפת. ספריית

יד-ושם הייתה עבורי לכל אורך הדרך מקור מרכזי לאיתור מקורות ראשוניים ומשניים שהיו הכרחיים לעריכת המחקר.

מלגת מחקר נוספת, שבה זכיתי בשנת 2004–2005 מטעם מרכז ליאונד נבולין לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה, אפשרה לי לשוב ולנסוע לבודפשט ולאתר שם מקורות נוספים למחקרי.

ספר זה נכתב בחסות האקדמית של מכון שכטר למדעי היהדות בירושלים, שהיה לביתי האקדמי מאז סתיו 2003. תודתי נתונה לעמיתי במכון – חוקרים, מרצים וסטודנטים כאחד – על סביבת העבודה הנעימה והפורייה לכל אורך השנים. השנים 2005–2008, שבהן הקדשתי את עיקר מרצי לתפקידי כדיקן המכון, בשיתוף פעולה ובתמיכה מתמדת ומסורה של נשיא המכון פרופ' דוד גולניקין, עיכבו במעט את מועד השלמת כתיבתי של הספר, אך בסופו של דבר תרמו להבשלתו של המחקר ולאיתורו. קרן המחקר של מכון שכטר אף סייעה לי במימון מקצת ההוצאות של המחקר.

מכון ליאו בק בירושלים שימש לי לכל אורך הדרך כתובת מרכזית לחקר הפן היהודי-הגרמני של המחקר ואף השתתף בנדיבות בהוצאות הכרוכות במימון הוצאתו לאור של הספר. לכל אורך שנות עבודתי על המחקר זכיתי ליחס נעים ואדיב מצדו של מר שלמה מאיר, מנהלו של המכון עד שנת 2009. מחקריו של ראש מכון ליאו בק, פרופ' שמואל פיינר, על תקופת ההשכלה, ובעיקר עיסוקו בדרכי הבניית העבר בשיח המשכילי, היו עבורי מודל מאיר עיניים בניסיוני לשחזר את דרכי הבניית העבר בקרב האינטליגנציה היהודית בתקופה האופטימית פחות שבה עוסק ספר זה.

בשלבי העבודה האחרונים על הספר הרביתי להסתייע בספריית מכון ון ליר והיא שימשה לי בית נוסף. השהות בספרייה ובמכון תרמו רבות ומוסיפים לתרום להעשרת ההתבוננות התאורטית שלי במקורות ההיסטוריים.

מאמרים שונים מתוך המכלול המחקרי המופיע בספר זה פורסמו בבמות שונות ובמהלך הכתיבה אף הצגתי חלקים של המחקר בפומבי. אציין במיוחד את ההודמנות שניתנה לי להציג את מקצת הדברים בפורום חוקרים על תולדות עם ישראל וחקר החברה הישראלית באוניברסיטת תל אביב, בראשותה של פרופ' אניטה שפירא ותחת ניהולה של ד"ר אורית רוזין. הדיון שנערך במסגרת זו, ובמיוחד תובנותיה הביקורתיות של פרופ' שולמית וולקוב, שהשתתפה בדיון כמגיבה, היו לי לעזר רב הן במאמר שפורסם ב"עיונים בתקומת ישראל" והן בחשיבה על הספר כולו. זה המקום להודות גם לחברי ד"ר אבי בראלי, עורך "עיונים בתקומת ישראל", על הסיוע בליבון הדיון.

לכל אורך כתיבת הספר נעזרתי במורים ובעמיתים. עם רבים שוחחתי על המחקר ואחרים קראו חלקים ממנו והאירו את עיני בתובנות שלהם. בראשית רשימה זו אציין במיוחד את תמיכתה החברתית המסורה של ד"ר חוי דרייפוס (בן-ששון), שקראה את כל פרקי הספר, לעתים גם פעם שנייה ושלישית, והרבתה לסייע לי בשיפורו. כמו כן

עם הספר

אזכיר את פרופ' אטילה פוק, פרופ' גאבור ג'יאני, פרופ' פול הנברין, פרופ' ארפד פון קלימו וד"ר קינגה פרוימוביץ', ששיחותי עמם בסוגיות הנוגעות להונגריה סייעו לי להכיר את הנושא ולחדד את טיעוני; את פרופ' דוד ויינברג וד"ר שמואל בונים ששיתפו אותי בידיעותיהם בנושאים הנוגעים ליהדות צרפת; וכן את מעורבותם החברית ותמיכתם הפעילה של פרופ' חיים ברקוביץ', פרופ' משה סלוחובסקי, פרופ' ירחמיאל כהן, פרופ' אלכסנדרה גרברני, ד"ר נתן כהן, פרופ' חוה טורניאנסקי, ד"ר קארין נויברגר, ד"ר דורי רוטנמר-גולניקין וד"ר עדי גורדון בשלבים שונים של הפרויקט. תודה לד"ר שולמית לדרמן על שהפנתה אותי ליצירתו של האמן לודוויג מיידנר לצורך עיצוב עטיפת הספר. תודה מיוחדת לעידו כרמל על התמיכה הרבה בשלביה האחרונים של העבודה.

צאתו של הספר לאור במסגרת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל התאפשרה הודות לתמיכתם ולסיועם של מנהל המרכז מר צבי יקותיאל, מרכזת מערכת הפרסומים גב' מעין אבינרי-רבהון והמביא לבית הדפוס יחזקאל חובב. אני מודה להם מאוד על תמיכתם. תודתי נתונה גם לעורך הלשוני אבי בן-אמתי על עבודתו המסורה. הספר יוצא לאור בתמיכתם הנדיבה של הקרן הישראלית למדע (ISF) ומכון ליאו בק בירושלים.

הספר מוקדש באהבה להורי, יעקב וכרמלה, שליוו ומלווים אותי במסירות לאורך כל עבודתי האקדמית ותמכו בי גם ברגעים לא קלים, ולילדי שירה, נועה, איתמר ונטע.

גיא מירון

ירושלים, אדר שני תשע"א

מבוא

אין זה המקום לכתוב את ההיסטוריה הזו. אולם סקיצה שלה בכל זאת חיונית כאן, משום שעל מנת להבין את עתידה של קבוצה אנושית, כמו גם של אדם יחיד, ובמיוחד כדי להבין את עתידו של רעיון, חשוב לדעת מאין הוא בא... מונחים כמו אסימילציה, אמנציפציה ודיסימילציה זקוקים לבחינה אם ברצוננו להבין מה קרה לאגודה המרכזית מאז 1933, ולאילו מטרות היא שואפת.¹

משפטים אלו, הלקוחים מהמאמר הפרוגרמטי שפרסם אלפרד הירשברג, ממנהיגי "האגודה המרכזית של האזרחים הגרמנים בני האמונה היהודית" (der Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens, שנודעה בקיצור CV), בשנת 1935 לא נגעו רק לתולדות ארגונו – הארגון הליברלי המרכזי ביהדות גרמניה. ניתן לראות בהם ביטוי למגמה רחבה הרבה יותר, שהניעה גם יהודים גרמנים שהיו פעילים במחנות פוליטיים אחרים לבחון מחדש את עידן האמנציפציה ולרדת לחקר עקרונות היסוד שכוונו אותם, אל מול מה שנראה כשקיעתו. יתרה מזאת, תחושת המצוקה והאיום, שנחווה בשנות השלושים בעצמות שונות גם על ידי בני קהילות יהודיות מחוץ לגרמניה, הניעה גם את דובריהן לפנות לבחינתו מחדש של העבר היהודי לנוכח מוראות ההווה.

עלייתם של המשטרים הפשיסטיים באירופה, ובעיקר עלייתה לשלטון של המפלגה הנאצית בגרמניה בשנות השלושים של המאה העשרים, העמידו את יהודי אירופה בפני משבר קשה. יהודים בגרמניה, במזרח אירופה ובמידה מסוימת גם במערב נאלצו להתמודד עם שחיקה גוברת והולכת במעמדם האזרחי והחברתי, עם קשיים גוברים בחיי היום-יום ועם תמונת עתיד קודרת. עוד בטרם הגיע משבר זה לממדים של איום ממשי על חייהם של היהודים, הוא פגע קשות בתחושת הביטחון שהייתה להם בדבר השתייכותם לארצות מולדתם. בני הקהילות היהודיות שתודעתם העצמית המודרנית עוצבה במשך כמה דורות על בסיס חוויית האמנציפציה עמדו עתה מול שקיעתה ונפילתה, כפי שקרה בגרמניה, או נאלצו להתמודד עם הכרסום בה ולעמוד מול האיום הגובר והולך על קיומה העתידי בארצות אחרות. לצד מאבקי ההישרדות הפוליטיים והכלכליים ניסו דובריהם של היהודים לעמוד על משמעות המפנה ההיסטורי ולהעריך

1 Alfred Hirschberg, "Der Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens", in *Wille und Weg des deutschen Judentums*, Berlin 1935, p. 15

אותו. אינטלקטואלים, פובליציסטים ועסקני ציבור יהודים בני מחנות אידאולוגיים שונים פנו אל מחוזות ההיסטוריה והזיכרון היהודיים כדי לנסות להסביר את פשר המתרחש בהווה ולהעריך את הצפוי להתפתח בעתיד. לעתים הם נאחזו בעבר כדי לתמוך את המאבק הפוליטי שניהלו בהווה; במקרים אחרים הם נזקקו לו על מנת להרגיע ולנחם את קוראיהם.

ספר זה יעסוק בהתמודדותם של דוברים יהודים משלוש קהילות אירופיות – גרמניה, צרפת והונגריה – עם אתגר זה. נקודת המוצא לבחירתן של קהילות אלו היא העובדה שהן מייצגות, כל אחת בדרכה, את ההווה ההיסטורית שניתן לכנות "יהדות האמנציפציה". יהודי צרפת זכו למעמד אזרחי כבר בתקופת המהפכה, ושוויון הזכויות שלהם במולדתם התבסס בעשורים הראשונים של המאה התשע עשרה.² בגרמניה נמצאים שורשיה של השתלבות היהודים כבר בשיח המשכילי של שלהי המאה השמונה עשרה, אך האמנציפציה התממשה רק בתהליך הדרגתי של עליות ומורדות במהלך המאה התשע עשרה.³ בהונגריה החל השיח הפוליטי על האמנציפציה להבשיל בשנות הארבעים של המאה התשע עשרה, והיהודים זכו בה הלכה למעשה בראשית השליש האחרון של מאה זו, עם הפיכתה של הונגריה למדינת לאום אוטונומית במסגרת הקיסרות ההבסבורגית.⁴

נתיבי האמנציפציה בפרספקטיבה השוואתית: שלושה מקרי מבחן

מאז שנות השמונים של המאה העשרים הופיעו מספר ספרים שניסו להתמודד בראייה השוואתית עם שאלת אופיין של ההשכלה, המודרניזציה והאמנציפציה של היהודים

2 למבט כולל על תולדות היהודים בצרפת המודרנית ראו למשל Paula E. Hyman, *The Jews of Modern France*, Berkeley, Los Angeles & London 1998. וכן ראו Pierre Bimbaum (ed.), *Histoire politique des Juifs de France*, Paris 1990; Frances Malino & Bernard Wasserstein (eds.), *The Jews in Modern France*, Hanover, NH 1985.

3 למבט כולל על תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה ראו למשל מיכאל מאיר (עורך), תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, א-ב, ירושלים תשס"א; ג-ד, ירושלים תשס"ה; שולמית וולקוב, בין ייחוד לטמיעה: יהודי גרמניה 1780–1918, תל אביב תשס"ג. על הדינמיקה המורכבת של תהליך האמנציפציה של יהודי גרמניה ראו למשל Reinhard Rürup, "The Tortuous and Thorny Path to Legal Equality: 'Jew Laws' and Emancipatory Legislation in Germany from the Late Eighteenth Century", *LBIYB* 31 (1986), pp. 3–33.

4 למבט כולל על האמנציפציה של יהודי הונגריה בראייה השוואתית ראו גיא מירון, "בין 'מרכז' ל'מזרח': על הדרך המיוחדת של האמנציפציה היהודית בהונגריה", בתוך רעיה כהן (עורכת), יהודים אירופים ואירופים יהודים בין שתי מלחמות העולם (מיכאל טז), תל אביב תשס"ד, עמ' סט-קק. לסקירה רחבה של תולדות "השאלה היהודית" בהונגריה ראו János Gyurgyák, *A Zsidókérdés Magyarországon*, Budapest 2001.

בארצות אירופה השונות. פרויקטים מחקריים אלו התבססו על שיתוף פעולה בין היסטוריונים שכל אחד מהם התמקד בהקשר לאומי ומדינתי מסוים, וניסו להציע מסקנות מתוך ראיית-על השוואתית.⁵ בעקבות פרויקטים אלו ניתן לקבוע, שמאז ראשיתה לא הייתה האמנציפציה היהודית תהליך בעל אופי אחיד, אפילו לא במרכז אירופה ובמערבה. בהקשר שלנו ניתן אפוא לדבר על "נתיבים של אמנציפציה" (*Paths of Emancipation*), כשמו של אחד מכרכי המאמרים ההשוואתיים, או אולי אפילו על אמנציפציות במקום אמנציפציה. יתרה מזאת, חשוב להדגיש כי למונח "אמנציפציה" יש היסטוריה סבוכה ומורכבת. ההיסטוריון הגרמני ריינהרט קוזלק, שהציג את ההיסטוריה של מונח זה החל משורשיו הלטיניים ועד לשיח הפוליטי שנערך סביבו בכמה ממדינות אירופה במאה התשע עשרה, טען כי ניתן לדבר על אמנציפציה כ"אקט יחיד של המדינה המעניקה שוויון זכויות", אך בה בעת גם כ"תהליך ארוך טווח שאמור להוביל לשוויון זכויות באמצעות הסתגלות, הרגלה (habitation) ואמנציפציה עצמית".⁶

גרמניה, צרפת והונגריה יכולות לשמש כשלושה מקרי מבחן מעניינים של יהדות האמנציפציה בגלל הגיוון של נקודות המוצא של האמנציפציה היהודית בכל אחת מהן, וכן בגלל דפוסי השיח השונים שפיתחו היהודים בכל אחת מהן בעידן שלאחר מלחמת העולם הראשונה. הנסיבות שבהן התפתחה האמנציפציה בכל אחת ממדינות אלו היו שונות: בכל אחת מהן שררה תרבות פוליטית מורכבת וייחודית בשנות "תור הזהב" של האמנציפציה, וגם בשנות שקיעתה. מדינות אלו נבדלו זו מזו גם בדפוסי היחסים שבין דת למדינה, ואף ביחסי הכוחות בין הקבוצות הדתיות והפוליטיות השונות.

האמנציפציה של יהודי צרפת הייתה מושתתת על אתוס מהפכני חילוני ורדיקלי. שאלת מעמדם של היהודים בצרפת, אפילו בשנות השלושים של המאה העשרים, הייתה לפיכך תלויה במידה רבה בחוסנו של אתוס צרפתי זה מול אתוס צרפתי אלטרנטיבי שבמרכזו עמדו קתוליות ושמרנות. בגרמניה, לעומת זאת, הושגה האמנציפציה של היהודים לא באמצעות מהפכה אלא בדרך של רפורמה הדרגתית שהושתתה על ערכים

5 Jacob Katz (ed.), *Toward Modernity: The European Jewish Model*, New Brunswick & Oxford 1987; Jonathan Frankel & Steven J. Zipperstein (eds.), *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge 1992; Pierre Birnbaum & Ira Katznelson (eds.), *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship*, Princeton 1995; Michael Brenner, Vicki Caron & Uri R. Kaufmann (eds.), *Jewish Emancipation Reconsidered: The French and German Models*, Tübingen 2003

6 Reinhart Koselleck, "The Limits of Emancipation, A Conceptual-Historical Sketch", *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, Stanford 2002, pp. 248–264. (הציטוט מעמ' 262).

לאומיים ליברליים. יתרה מזאת, בתרבות הפוליטית הגרמנית לא התפתחה מסורת פוליטית חילונית מושרשת, כמו זו הצרפתית המהפכנית. האמנציפציה היהודית בגרמניה התפתחה, לפיכך, גם בשלבים הליברליים ביותר שלה, בחברה ובמדינה שהיו ביסודן בעלות אופי נוצרי (ועל פי רוב, אם כי לא תמיד, פרוטסטנטי). בהונגריה הושפעה התרבות הפוליטית מוורשה הנוצרית באופן בולט ומובהק עוד יותר, תופעה שבלטה במיוחד בין שתי מלחמות העולם. גורלה של האמנציפציה של יהודי הונגריה, שזוהתה בעיקר עם מערכת הערכים של הליברליזם הלאומי ההונגרי, נקבע לפיכך בין מלחמות העולם בעיקר על ידי האוריינטציה של האליטה השמרנית הנוצרית (שהייתה ברובה קתולית), ובשנות השלושים הוא היה במידה רבה שיקוף של חוסנה של אליטה זו מול הכוח הפשיסטי העולה.

גם החוויה היהודית הפרה־אמנציפציונית בשלוש הארצות הייתה מגוונת – עובדה שיש לה חשיבות רבה בספר זה, העוסק בפוליטיקה של הויכחון היהודי. היו גם הבדלים ניכרים במבנה הפנימי של הקהילות היהודיות, בתשתית המוסדית שלהן, וביחסים בין הזרמים הדתיים השונים בתוכן ובין יהודים ותיקים למהגרים. לכל ההבדלים הללו היו כמובן השלכות על התפתחותן של התפיסות והדימויים ההיסטוריים שייזונו בספר זה. יהדות האמנציפציה המודרנית בצרפת ובגרמניה נידונה בהרחבה רבה בהיסטוריוגרפיה היהודית, בין השאר מפרספקטיבה השוואתית. להתפתחויות בשתי היהודיות הללו, למשל בעידן המהפכה הצרפתית ובתקופת נפולאון, נודע מקום מרכזי בהתוויית דרכה של ההיסטוריה היהודית האירופית המודרנית בכללה אל האמנציפציה. כך למשל ניתן לקבוע, שספרו הנודע של יעקב כ"ץ היציאה מן הגטו, שמציג את הרקע לאמנציפציה של היהודים באירופה, מבוסס בעיקרו על פורטרט גרמני־צרפתי של האמנציפציה.⁷ פרויקט מחקרי מאוחר יותר הוקדש להשוואה שיטתית יותר בין שני נתיבי אמנציפציה אלו.⁸ ספר זה ממשיך את הקו של ההשוואה הגרמנית־צרפתית, אך חותר להרחיבה באמצעות שילובו של המקרה ההונגרי בתוך ההקשר של חקר יהדות מערב אירופה ומרכזה. בכך הוא חותר לתרום לשילוב ההיסטוריה של יהודי הונגריה, שבמידה רבה הייתה מעין מובלעת בהיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית, לתוך התמונה הכללית של ההיסטוריוגרפיה היהודית. קשוי שילובו של המקרה היהודי ההונגרי בהיסטוריוגרפיה היהודית האירופית ניכרו כבר במאה התשע עשרה. כך, למשל, היינריך צבי גרץ התעלם במידה רבה מיהודי הונגריה ב"היסטוריה של היהודים" שלו, ואף יוחסה לו הטענה ש"בהיסטוריה הכוללת [של היהודים] ממלאים הם [יהודי הונגריה] תפקיד מועט

7 יעקב כ"ץ, היציאה מן הגטו: הרקע החברתי לאמנציפציה של היהודים 1770–1870, תל אביב תשמ"ו.

8 *Jewish Emancipation Reconsidered* (n. 5 above) 8

מדי או אינם ממלאים תפקיד בכלל".⁹ בהונגריה התפתחה אמנם, בעיקר משלהי המאה התשע עשרה, היסטוריוגרפיה יהודית מקומית, אך העובדה שהיא נכתבה בהונגריה עשתה אותה בלתי נגישה לרוב המכריע של ההיסטוריונים שעסקו בהיסטוריה היהודית בכללה, והביאה לכך שהיא נותרה בשולי השית. אפילו שלום בארון הודה באחד ממאמריו, שאידיעת הלשון ההונגרית הגבילה מאוד את יכולתו לעסוק ביהודי הונגריה ולשלבם בתמונה הכללית הנוגעת למצב היהודים באירופה.¹⁰

אך בידודו של המקרה היהודי ההונגרי לא היה רק תוצר של הבעיה הלשונית. הוא נבע גם מחוסר בהירות ביחס לשאלת השתייכותה של היהדות ההונגרית לאגף ה"מזרחי" או ה"מערבי" של יהדות אירופה. מזרח, מערב ומרכז אינם רק מונחים גאוגרפיים. יש להם משמעות גם כמושגים בהיסטוריה היהודית. כיוון שיהדות מזרח אירופה זוהתה בעיקר כקולקטיב מסורתי דובר יידיש, ובהמשך כנושאת של פוליטיקה יהודית אתנית בתוך סביבה סלבית, וכמי שהאמנציפציה איחרה מאוד להגיע אליה, אם בכלל, וההתבוללות בה הייתה נדירה, לא יכלה יהדות הונגריה להיחשב חלק טבעי של יהדות זו. מצד שני, אף שיהודי הונגריה זכו בשליש האחרון של המאה התשע עשרה לאמנציפציה ובהמשך אף עברו חלק מהם תהליכי אסימילציה במושגים מערביים, מיקומה הגאוגרפי של הונגריה והעובדה שביהדות ההונגרית פעל סקטור אורתודוקסי חזק עשאוה בלתי מתאימה לדימוי של היהדות ה"מערב-אירופית" או אף ה"מרכז-אירופית". שילובו של המקרה ההונגרי בספר זה ממחיש כיצד התאימו התפתחות הפוליטיקה הפנים-יהודית ודפוסי השיח וההזדהות היהודיים בהונגריה בין מלחמות העולם, עם כל ייחודם, לדפוסי היהדות האמנציפציבית במערב אירופה ובמרכזה, ולפיכך צריכים להיבחן בתוך ההקשר הרחב הזה.¹¹ יתרה מזאת, ייחודו של המצב היהודי-הונגרי בשנות השלושים של המאה העשרים, ועוד יותר מכך העובדה שהשתתת הקהילתית והשיח הציבורי היהודי בהונגריה המשיכו לפעול ולהתפתח עד אביב 1944 בתוככי אירופה הנאצית, מעניקים ערך נוסף להרחבת הדיון ההשוואתי הגרמני-צרפתי על יהדות האמנציפציה בשקיעתה למקרה ההונגרי.

כמובן, לא היו אלו הקהילות היהודיות היחידות באירופה שחיו בתנאי אמנציפציה בין מלחמות העולם וחוו את שקיעתה. עם זאת, עומק השפעתה של חוויית האמנציפציה על יהודי ארצות אלו ודפוסי ההשתלבות שלהם בסביבתם היו שונים מאלו של היהודים

9 ציטוט מדבריו של ההיסטוריון היהודי ההונגרי יוסף ברגל, מצוטט אצל נתנאל קצבורג, "ההיסטוריוגרפיה היהודית בהונגריה", סיני מ (תש"ז), עמ' כבג.

10 ראו Salo Baron, "The Revolution of 1848 and Jewish Scholarship" (II), *Proceedings of the American Academy of Jewish Research* 20 (1951), p. 84; תודה לד"ר הורד לופוביץ', שהפנה את תשומת לבי להתבטאות זו של בארון.

11 ראו בהקשר זה מאמרי הנזכר בהערה 4 לעיל.

כיצד הגיבו היהודים בארצות אירופה על שקיעתה של האמנציפציה ועלייתו של הפשיזם? באילו דרכים ניסו בני הקהילות היהודיות שעולמם ותרבותם הפוליטית עוצבו בעידן האמנציפציה להתמודד עם מציאות חדשה ומאיימת זו? האם ניתן להצביע על מאפיינים דומים ושונים של העמידה מול אתגר זה בין דוברי המחנות היהודיים השונים - ביניהם ליברלים, ציונים ואורתודוקסים - בארצות השונות?

בסתיו ימי האמנציפציה - זיכרון היסטורי ודימוי עבר תחת איום הפשיזם: גרמניה, צרפת, הונגריה מנסה לענות על שאלות אלה, תוך התמקדות באסטרטגיה מרכזית שנקטו מנהיגיהן ודובריהן של הקהילות היהודיות: עיצובו מחדש של הזיכרון וגיבושו של "עבר שימושי". הספר דן בדרכי הבניית העבר בשלוש קהילות יהודיות באירופה שהועמדו, כל אחת בדרכה, אל מול אתגר עלייתו של הפשיזם ושקיעת האמנציפציה: גרמניה, צרפת והונגריה. סוגיות אלה נבחנות על רקע ניתוח התרבות הפוליטית וייצוגי העבר בסביבת הרוב הלא יהודית בכל אחת ואחת מן המדינות הללו.

פרופ' גיא מירון מלמד היסטוריה יהודית במכון שכטר למדעי היהדות בירושלים. בין ספריו: מ'שם' ל'כאן' בגוף ראשון, זיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל (ירושלים תשס"ה); יהודים על פרשת דרכים - שיח הזהות היהודית בהונגריה בין משבר להתחדשות (רמת גן תשס"ח, עריכה משותפת עם אנה סלאי).

מחיר מומלץ: 90 ש"ח